

Methods of Managing and Securing the Military Budget in the Prophet's Government from the Perspective of Program Budget

 Seyed Javad Mirzazadeh Qassabkala'i / PhD of Economics, The Imam Khomeini Institute for Education and Research s.j.m.z.1390@gmail.com

Seyed Mohammad Ali Mousavi / Assistant Professor, Department of Economics, The Imam Khomeini Institute for Education and Research m.a.mousavi@chmail.ir

Seyed Mohammad Kazem Rajaei Ramsheh / Professor of Economics, The Imam Khomeini Institute for Education and Research rajaii@iki.ac.ir

Mohammad Javad Yavari Sartakhti / Assistant Professor, Department of History, Baqir-ul-Ulum University javadyavari@yahoo.com

Received: 2024/10/06 - Accepted: 2024/10/19

Abstract

Throughout history, wars have imposed great costs on governments and nations. Governments have used diverse and damaging methods to secure financial resources for war. The experience of the early Islamic period shows that, in addition to pursuing the economic progress of the society, the Holy Prophet managed and financed numerous wars and campaigns at the lowest cost. Using descriptive-analytical method and historical studies and based on a new reading of the budgeting system of the prophet's government in the military sphere from the perspective of a "program budget", this article seeks to classify the Jihad-defense expenses of the Holy Prophet as a model. Based on the findings of the article, the Holy Prophet minimized the huge financial and human costs by using efficient methods including creating the Jihad culture and popularization. Lots of potential costs were managed before the war by strengthening security convergence, numerous treaties and planned outsourcing. In case of victory, a part of the spoils was divided among the warriors and the rest was spent on other military expenses and even the current expenses of the government based on specific financial rules.

Keywords: budgeting, program budget, jihad-defense budget of the Prophet's government, financial rules of the military budget.

JEL Classification: H61, H72, O21.

شیوه‌های مدیریت و تأمین بودجه نظامی در دولت نبوی از منظر بودجه برنامه‌ای

s.j.m.z.1390@gmail.com

m.a.mousavi@chmail.ir

rajaii@iki.ac.ir

javadavari@yahoo.com

✉ سیدجواد میرزاده قصاب‌کلایی / دکتری اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

سیدمحمدعلی موسوی / استادیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

سیدمحمدکاظم رجائی رامشه / استادیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

محمدجواد یآوری سرتختی / استادیار گروه تاریخ دانشگاه باقرالعلوم

دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۵ - پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸

چکیده

جنگ‌ها همواره در طول تاریخ هزینه‌های زیادی را بر دوش حکومت‌ها و ملت‌ها تحمیل کرده است؛ دولت‌ها برای تأمین منابع مالی جنگ، از روش‌های متنوع و آسیب‌زایی استفاده کرده‌اند. تجربه صدر اسلام نشان می‌دهد پیامبر اعظم ﷺ علاوه بر دنبال کردن پیشرفت اقتصادی جامعه، غزوه‌ها و سریه‌های متعدد را با کمترین هزینه مدیریت و تأمین مالی کرده است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات تاریخی و با خوانشی نو از نظام بودجه‌ریزی دولت نبوی در حوزه نظامی از منظر «بودجه برنامه‌ای»، به دنبال طبقه‌بندی هزینه‌های جهادی-دفاعی پیامبر اعظم ﷺ به عنوان الگو می‌باشد. براساس یافته‌های مقاله، پیامبر اعظم ﷺ با روش‌های کارآمد از جمله؛ ایجاد فرهنگ جهادی و مردمی‌سازی، هزینه‌های هنگفت تأمین مالی و انسانی را به کمترین حد ممکن رساند. بسیاری از هزینه‌های احتمالی از طریق تقویت همگرایی امنیتی و پیمان‌نامه‌های متعدد و برون‌سپاری‌های برنامه‌ریزی‌شده، قبل از وقوع جنگ مدیریت می‌شد. در صورت پیروزی، سهمی از غنائم را در بین رزمندگان تقسیم و مابقی بر اساس قواعد مالی مشخص صرف مخارج نظامی دیگر و حتی هزینه‌های جاری دولت می‌شد.

کلیدواژه‌ها: بودجه‌ریزی، بودجه برنامه‌ای، بودجه جهادی - دفاعی دولت نبوی، قواعد مالی بودجه نظامی.

طبقه‌بندی JEL: H61, H72, O21.

مقدمه

جنگ‌ها، هزینه زیادی را بر اقتصاد کشورها تحمیل می‌کند. دولت‌ها ناگزیرند بسته به انگیزه‌ها و اندیشه‌های پشت صحنه تصمیم‌سازی‌شان، روش‌های مختلفی را برای تأمین مالی این هزینه‌ها به کار گیرند. کسری بودجه، تورم، کاهش قدرت خرید مردم، تأثیر منفی بر سرمایه‌گذاری و مصرف، تحمیل بار مالی بر روی نسل‌های آتی و تنش‌های اجتماعی، آثار مخرب بعضی از روش‌های تأمین مالی بودجه در جامعه است. به‌طور نمونه، از سال ۱۸۰۰م متوسط سطح تورم در طول جنگ‌هایی که بیش از شش ماه به طول انجامیده، در حدود ۳۰ درصد برای کشورهای درگیر برآورد شده است (Zielinski, 2016, p. 22).

در برهه‌ای کوتاه از تاریخ بشر، دولت پیامبر اعظم ﷺ درحالی‌که با ده‌ها غزوه و سربه‌بزرگ و کوچک مواجه شده بود، توانست با نهادهای کردن فرهنگ جهادی و مشارکت مردمی و بهره‌گیری از شیوه‌های بهینه و عادلانه در تقسیم غنائم و تخصیص منابع، هزینه‌های نظامی را به‌گونه‌ای تدبیر کند که نه تنها به اقتصاد درگیر جنگ آسیبی نرسید، بلکه مسیر رشد و پیشرفت را با شتاب بیشتری طی کرد. این پژوهش با مطالعات اسنادی و کاوش در تاریخ و سیره، به دنبال پاسخ به این پرسش است که از منظر بودجه برنامه‌ای، رسول خدا ﷺ برای مدیریت و تأمین مالی هزینه‌های جنگ و جهاد چه شیوه‌هایی را به کار گرفتند؟ ایشان چه برنامه‌هایی، چه هزینه‌هایی و از چه منابع مالی داشته‌اند که با این تعداد زیاد غزوه و سربه، با کسری بودجه مواجه نشده و اقتصاد و جنگ را هم‌زمان به پیش بردند؟

ضرورت اصلاح ساختار بودجه‌ریزی و به‌طور خاص، بودجه‌ریزی نظامی از سویی و تجربه موفق مواجهه پیامبر ﷺ با غزوه‌های متعدد و لزوم الگوگیری از سیره ایشان (احزاب: ۲۱) از سوی دیگر، پژوهش مستقلی در مورد برنامه‌های دفاعی و جهادی حضرت رسول ﷺ و روش‌های ایشان در مدیریت هزینه‌های نظامی را می‌طلبد. نوآوری این پژوهش آن است که می‌خواهد از منظر بودجه برنامه‌ای به بررسی و تحلیل سازوکارهای تأمین مالی بپردازد.

پیشینه پژوهش

سیره نبوی از زوایای گوناگون مورد توجه سیره‌نگاران، تاریخ‌نویسان و پژوهشگران قرار گرفته است. در امور مالی و هزینه‌ای و امور نظامی و امنیتی نیز آثاری منتشر شده که در ضمن مباحث، به اقدامات نظامی پیامبر ﷺ، درآمدهای دولت نبوی، غنائم و هزینه‌های جنگ پرداخته‌اند.

ابن زنجویه (۱۴۰۶ق) و ابوعبید (بی‌تا) هریک در کتاب *الأموال* خویش به روایات مالی‌ای که در منابع اهل سنت از پیامبر ﷺ نقل شده، پرداخته و موضوعاتی مانند انفال، غنائم، خمس، جزیه و منابع دیگر را مورد بحث قرار داده‌اند. اجتهادی (۱۳۶۳) در کتاب *بررسی وضع مالی و مالیة مسلمین: از آغاز تا پایان دوره امویان*، دجیلی (۱۳۷۹) در کتاب *بیت‌المال: پیدایش و تحولات آن*، خیاط (۱۴۰۸ق) در *الواردات المالیه فی عهد الرسول ﷺ و کیفیة انفاقها* و صدر (۱۳۸۷) در *اقتصاد صدر اسلام*، به بیت‌المال و درآمدهای دولت نبوی و مصارف آن اشاره می‌کنند، اما به‌طور خاص روش بودجه‌ریزی رسول خدا ﷺ در حوزه نظامی را مورد بحث قرار نداده‌اند.

ذاکری (۱۳۹۸) در کتاب سیره نظامی معصومان: در کتاب‌های چهارگانه شیعه، نیز بیشتر به آداب جهاد و جنبه فرهنگی جنگ‌های پیامبر ﷺ توجه کرده و به منابع و هزینه‌های جنگ به‌طور جدی پرداخته است.

حیدری تفرشی (۱۳۸۵) در مقاله «سیره نظامی و انتظامی پیامبر اعظم ﷺ» و صادق رضایی و دیگران (۱۳۹۵) در مقاله «سیره مدیریتی پیامبر اکرم ﷺ در حوزه انتظام اجتماعی»، به اقدامات نظامی و انتظامی رسول اکرم ﷺ پرداخته‌اند، اما جنبه‌های تأمین مالی و بودجه‌ریزی در این امور مد نظرشان نبوده است. قائدان (۱۳۸۵) در بخش کوتاهی از مقاله خویش با عنوان «مدیریت و رهبری پیامبر اکرم ﷺ در عرصه‌های نظامی» با پرداختن به بسیج امکانات و منابع برای تجهیز سپاه از سوی پیامبر ﷺ، به کمک‌های مردمی، خمس غنائم، عاریه، جزیه و برخی منابع دیگر اشاره می‌کند.

همچنین منتظری مقدم (۱۳۸۹) در مقاله «شیوه‌های تقسیم بیت‌المال در صدر اسلام»، کرجی (۱۳۸۰) در مقاله «سیره پیامبر اکرم ﷺ در بیت‌المال» و مرسل‌پور (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی تحلیلی سیاست اقتصادی پیامبر ﷺ در تخصیص منابع»، گرچه از بیت‌المال و منابع مالی دولت نبوی به صورت کلی بحث کرده‌اند، ولی در بودجه‌ریزی نظامی حضرت به صورت تفصیلی ورود نکرده‌اند.

تحقیق‌های انجام‌شده به نظام بودجه‌ریزی و شیوه تأمین مالی پیامبر اعظم ﷺ در امور نظامی و امنیتی به‌ویژه با ادبیات روز بودجه‌ریزی، ورود پیدا نکرده‌اند. از این‌رو نوآوری این پژوهش، ورود مستقل و تفصیلی از منظر بودجه برنامه‌ای به شیوه بودجه‌ریزی و تأمین مالی فعالیت‌های جهادی - دفاعی نبوی است.

۱. کلیات و مفاهیم

۱-۱. غزوات و سربیه‌های پیامبر ﷺ و فلسفه وقوعی آن

رسول خدا ﷺ که پیام رحمت برای جهانیان داشت (انبیاء: ۱۰۷)، هیچ‌گاه به دنبال جنگ و خونریزی نبود. سیره ایشان از دوران جوانی نمایانگر تلاش مستمر برای ایجاد وحدت و پیشگیری از جنگ است. پیامبر ﷺ در قضیه درگیری بر سر جاگذاری حجرالأسود تنش و تقابل را با راهبرد تعاون بین قبایل و طوایف برطرف کردند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۹۷).

در سال دوازدهم بعثت در مکه در پیمان جمره عقبی با اوسیان و خزرجیان، که دائماً با هم در نزاع و جنگ بودند، حضرت آنها را متعهد می‌کند که از غارت و تجاوز دست بردارند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۳۸-۴۲۸). بعد از هجرت به مدینه، افزون بر عقد اخوت و برادری میان انصار و مهاجران (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۰۲؛ عاملی، ۱۴۲۶ق، ج ۲۷، ص ۱۱۱-۱۱۵)، عهدنامه مدینه را میان مسلمانان، مشرکان و یهودیان آنجا با کارکردهای مهم سیاسی، اجتماعی و مهم‌تر از همه امنیتی منعقد کردند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۰۱-۵۰۴؛ ابن زنجویه، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۴۶۶). پیمان عدم تجاوز با سه قبیله یهودی بنی‌نضیر، بنی‌قریظه و بنی‌قینقاع (طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۵۷؛ احمدی میانجی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۶۰؛ ج ۳، ص ۱۱) نیز نقش مهمی در پیشگیری از جنگ و تنش‌های داخلی در سال‌های آغازین حکومت داشت.

با همه این تدابیر، همان‌طور که در مکه نبی مکرم ﷺ و مسلمانان از فشارها، تحریم‌های گزنده و حصر اقتصادی دشمنان اسلام در امان نبودند، در مدینه نیز دشمنی‌ها و پیمان‌شکنی‌های مستمر مشرکان مکه و یهودیان مدینه، حضرت را ناگزیر

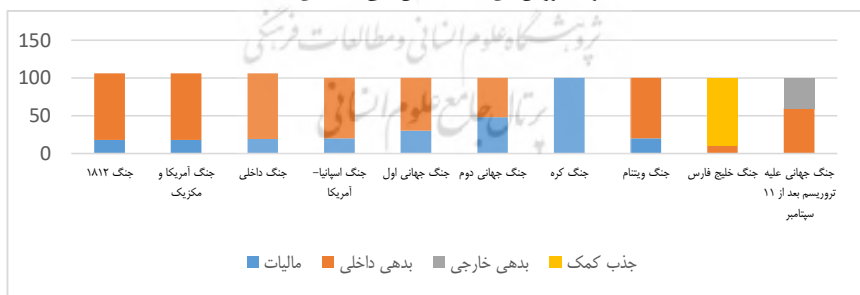
به ورود در ده‌ها سرب و غزوه کرد. ماهیت قریب به اتفاق این نبردها دفاعی و در مقابل تجاوز، پیمان‌شکنی، مصادره اموال و تحرکات خصمانه دشمنان صورت می‌گرفت. این غزوها و سرب‌ها گاهی به شکست و اغلب به پیروزی منتهی می‌شد. همچنان که افزون بر گسترش اسلام و نابودی دشمنان، گاهی به غنائم منقول و غیرمنقول هنگفتی دست می‌یافتند که تأثیر بسزایی در منابع درآمدی بیت‌المال و معیشت مسلمانان داشت (ر.ک: زرگری‌نژاد، ۱۳۷۸، ص ۵۴۹-۳۷۱).

تاریخ‌نویسان ده‌ها غزوه - جنگ‌هایی که پیامبر ﷺ در آن حضور داشتند - و سرب - که بدون حضور ایشان و با تعیین فرمانده انجام می‌گرفت (مقریزی، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۳۳۰) - را در طول حکومت ده‌ساله نبوی ثبت کرده‌اند. این گزارش‌ها که برخی تا هشتاد جنگ نیز ذکر کرده‌اند، به ۲۰ تا ۲۷ غزوه و مابقی سرب اشاره دارد (طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۶۳؛ بیهقی، ۱۴۲۴ق، ج ۳، ص ۵؛ ر.ک. زرگری‌نژاد، ۱۳۷۸، ص ۵۴۹-۳۷۱). شمار رزمندگان در غزوات از ۱۵۰ نفر تا دو و سه هزار نفر (مانند غزوة القضاء و بنی قریظه) و در فتح مکه، تا ده هزار نفر گزارش شده است. سرب‌ها نیز با یک یا دو نفر تا ۳۵۰ نفر و در سرب موه قریب به سه هزار نفر انجام گرفته است. (ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۲۱؛ یعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۸؛ ر.ک. زرگری‌نژاد، ۱۳۷۸، ص ۵۴۹-۳۷۱).

۱-۲. روش‌های تأمین مالی جنگ‌ها در نظام بودجه‌ریزی متعارف

دولت‌ها برای تأمین مالی هزینه‌های سرسام‌آور جنگ‌ها و پوشش مخارج نظامی، با به‌کارگیری یک یا ترکیبی از شیوه‌های تأمین مالی، اقتصاد دوران جنگ را مدیریت می‌کنند. نمودار ذیل، روش‌های تأمین مالی جنگ‌های ایالات متحده آمریکا از مالیات، ایجاد بدهی، چاپ پول و جذب کمک‌های داخلی و خارجی را نمایش می‌دهد: شکل اصلی از نویسنده گرفته شود}

شکل ۱: ترکیب روش‌های مختلف تأمین مالی جنگ‌های ایالات متحده

مالیات سستی‌ترین روش پرداخت هزینه‌های جنگ است، ولی به دلیل شکل‌گیری احساسات ضد جنگ و تأثیر منفی بر سرمایه‌گذاری و مصرف، از محبوبیت چندانی برخوردار نیست. از این رو در جنگ جهانی اول، بریتانیا و ایالات متحده حداکثر یک‌چهارم (Daunton, 2002, p. 40) و آلمان و ایتالیا تنها بین ۶ تا ۱۵ درصد از هزینه‌های واقعی جنگ را از محل مالیات تأمین کردند (Strachan, 2004, p. 95). اتریش، مجارستان، روسیه و فرانسه هیچ بخشی از هزینه‌های نظامی را از مالیات پرداخت نکردند (Strachan, 2004, p. 115). به همین علت، ایجاد بدهی ملی برای

پوشش هزینه‌های جنگ اولویت پیدا کرد. این روش، از سویی نارضایتی‌های اجتماعی ناشی از افزایش مالیات را در پی ندارد و از سوی دیگر، بخشی از هزینه‌های جنگ را بر دوش نسل‌های آینده‌ای که سختی‌ها و دشواری‌های دوران جنگ را نچشیده‌اند، تحمیل می‌کند (Bullock, 1917, p. 359). در این راستا، اوراق قرضه جنگی منتشر شد که نمونه بارز آن در زمان جنگ جهانی اول است. تحقیقات نشان می‌دهد که دولت‌ها می‌توانند در آغاز درگیری‌ها با تحریک احساسات میهن‌پرستانه منابع مالی ارزان قیمتی از این محل به‌دست آورند، اما با استمرار جنگ، افزایش نرخ بازدهی این اوراق تنها تا سطح معینی می‌تواند به تداوم تأمین مالی کمک کند (Szkutnik, 2022, p. 214). استقرار از بانک مرکزی، ابزار دیگری برای تأمین مالی جنگ است. در واقع، بانک‌های مرکزی اولیه به منظور کمک به دولت‌ها در تأمین مالی جنگ‌ها تأسیس شدند. آنها موظف بودند پول خود را در اوراق قرضه دولتی سرمایه‌گذاری کنند و دولت‌ها را در تأمین کسری بودجه ناشی از جنگ یا درگیری‌های داخلی حمایت نمایند. ریکس بانک سوئد، بانک انگلستان، بانک دو فرانس، بانک فنلاند، دی بانک هلند و بانک مرکزی پرتغال که همگی پیش از سال ۱۸۵۰ تأسیس شدند از این قبیل‌اند (Javorcik, 2022, p. 24). این روش با افزایش تورم و کاهش قدرت خرید در واقع به‌مثابه اخذ نوعی مالیات پنهان از عموم مردم است.

روش متداول دیگر در تأمین مالی جنگ‌ها جذب کمک‌های داخلی و خارجی است. به‌طور نمونه، در جنگ خلیج فارس (۱۹۹۱م) آمریکا به ظاهر از طریق اتحاد با برخی کشورها، بخش قابل توجهی از این هزینه‌ها را به صورت نقدی و کمک‌های غیرنقدی؛ مانند غذا، سوخت، آب و حمل و نقل به آنها تحمیل کرد. در حقیقت، آمریکا با زمینه‌سازی برای حمله صدام به کویت و سپس، ظاهر شدن در نقش یک منجی، با ایجاد جنگ جدید افزون بر فروش تسلیحات و خدمات نظامی، سود فراوان اقتصادی، سیاسی و امنیتی به نفع خود و شرکت‌های تابعه فراهم کرد. بر اساس گزارش دفتر حسابداری عمومی ایالات متحده (GAO)، مجموع تعهدات و کمک‌های کشورهای مشارکت‌کننده در این جنگ به ایالات متحده به ترتیب در حدود ۵۴ و ۴۶ میلیارد دلار رسید (GAO, 1991, p.3).

جدول ۱: مجموع تعهدات و کمک‌های به ایالات متحده بر حسب میلیارد دلار

	تعهدات			کمک‌ها		
	۱۹۹۰	۱۹۹۱	جمع	نقدی	غیرنقدی	جمع
عربستان سعودی	۳/۲۳۹	۱۳/۵۰۰	۱۶/۸۳۹	۹/۰۳۶	۳/۰۳۶	۱۲/۷۲۹
کویت	۲/۵۰۶	۱۳/۵۰۰	۱۶/۰۰۶	۱۲/۴۷۵	۰/۳۲	۱۲/۵۰۷
امارات متحده عربی	۱/۰۰۰	۳/۰۸۷	۴/۰۸۷	۳/۸۷۰	۲۱۷	۴/۰۸۷
ژاپن	۱/۷۴۰	۸/۳۳۲	۱۰/۰۷۲	۹/۳۷۶	۰/۵۶۷	۹/۹۴۳
آلمان	۱/۰۷۲	۵/۵۰۰	۶/۵۷۲	۵/۷۷۲	۰/۷۸۲	۶/۵۵۴
کره جنوبی	۰/۸۰	۰/۳۷۵	۰/۳۵۵	۰/۱۵۰	۰/۷۰	۰/۲۲۰
سایر	۰/۳	۰/۱۸	۰/۲۱	۰/۴	۰/۱۷	۰/۲۱
جمع	۹/۷۴۰	۴۴/۲۱۲	۵۳/۹۵۲	۴۰/۶۸۳	۵/۳۷۸	۴۶/۰۶۱

۱-۳. بودجه برنامه‌ای

بودجه، یک برنامه کمی برای دوره زمانی معین است (Pidgeon, 2010, p. 3)، که منابع و درآمدها و مصارف و هزینه‌ها دو بخش اصلی در ساختار آن را تشکیل می‌دهد. منظور از بودجه برنامه‌ای، بودجه‌ای است که عملکردها، فعالیت‌ها و طرح‌ها، متناظر با بودجه مورد نیاز، بر اساس وظایف دولت تنظیم شود. در بودجه‌ریزی برنامه‌ای هزینه‌ها بر اساس عملکردها و اهداف مورد نظر طبقه‌بندی می‌گردد و برخلاف بودجه‌ریزی سنتی، نشان می‌دهد چقدر پول برای دستیابی به نتایج مورد نظر هزینه شده است (Robinson & Last, 2009, p. 6 & COG, 1949, P. 8). در این نوع بودجه‌ریزی، اقدامات، اهداف، هزینه‌ها و منابع درآمدی عملیاتی که به ازای آن بودجه پرداخت می‌شود، مشخص و شفاف است.

۱-۴. طبقه‌بندی عملیاتی (COFOG)

یکی از ابزارهای اجرای بودجه برنامه‌ای، طبقه‌بندی عملیاتی (وظیفه‌ای) (Classification of the Functions of Government) است، که در گذر زمان نسخه‌های متعددی برای آن پیشنهاد شده است. از پیش از انقلاب تاکنون این طبقه‌بندی در بودجه ایران در چهار سطح «امور»، «فصل»، «برنامه» و «فعالیت و طرح» استفاده شده است (اقتداری و همکاران، ۱۳۵۴، ص ۸۶). طبقه‌بندی عملیاتی (وظیفه‌ای) دولت یک طبقه‌بندی از وظایف یا اهداف اجتماعی - اقتصادی است، که واحدهای دولتی قصد دارند از طریق انواع مخارج به آنها دست یابند. این طبقه‌بندی بر اساس وظایفی طراحی شده است، که برای طیف گسترده‌تری از کاربردهای تحلیلی مفید خواهد بود؛ برای مثال می‌توان از آمارهای مربوط به بهداشت، آموزش، حمایت‌های اجتماعی و حفاظت از محیط‌زیست برای مطالعه اثربخشی برنامه‌های دولت در آن حوزه‌ها استفاده کرد (IMF, 2014, P. 142). این طبقه‌بندی استاندارد امور و فصول متعددی را شامل شده و در ذیل آن برنامه‌ها و فعالیت‌های مرتبط با آن قرار می‌گیرد. یکی از بخش‌های این طبقه‌بندی، امر «دفاع» است و در ذیل آن فصول «دفاع نظامی» و «دفاع غیرنظامی» نیز قرار می‌گیرد (IMF, 2014, P. 143).

۲. شیوه‌های مدیریت و تأمین مالی نظامی

جنگ‌های زیادی که در مدت کوتاه یک دهه بر رسول اکرم صلی الله علیه و آله تحمیل شده بود، می‌توانست اقتصاد و معیشت جامعه را با چالش جدی مواجه کند؛ اما حضرت با به‌کارگیری شیوه‌های کارایی؛ مانند فرهنگ جهادی، مردمی‌سازی، برون‌سپاری بخشی از فعالیت‌ها، انسجام و وحدت اجتماعی، قاعده‌مندسازی تقسیم غنائم، بهره‌گیری بهینه از سایر منابع درآمدی و وضع برخی ضوابط و قواعد مالی که از سیره ایشانش و مستندات روایی و تاریخی قابل استخراج است، توانستند جنگ‌ها را با کمترین هزینه و بیشترین کارایی تأمین مالی و مدیریت کنند. در این میان، نقش مردم و فرهنگ توحیدی و جهادی بسیار پررنگ و پرمعناست. این شیوه‌ها گاهی از سنخ مدیریت فرهنگی و مردمی و گاهی از سنخ تأمین مالی و انسانی جنگ و جهاد بوده است.

۲-۱. مدیریت فرهنگی و مردمی

۲-۱-۱. ترویج فرهنگ جهادی

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با آگاهی و پیش‌بینی دقیق از مقاصد و برنامه‌های دشمنان برای نابودی اسلام، مأموریت داشتند که آموزه جهاد را وارد فرهنگ اعتقادی و زیستی مسلمانان کنند. جهاد به معنای به‌کارگیری تمام توان در دفع دشمن و

راندن او (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۰۸)، یک واجب دینی است. وجوب کفایی جهاد ابتدایی در زمان حضور معصوم علیه السلام و وجوب جهاد دفاعی بر هر فرد توانمند، اعم از مرد و زن و پیر و جوان (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۱۴۰ و ۱۴۴) و نیز، انذار و تبشیرهای قرآن و پیامبر صلی الله علیه و آله برای حضور و ترک جهاد (توبه: ۹۰؛ نساء: ۸۴؛ انفال: ۶۵؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۸؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۲۴۲؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۱۳-۱۴ و ۲۱)، با ایجاد یک تکلیف شرعی و انگیزه متعالی، با کمترین مؤونه و بیشترین معونه نیروی انسانی پویا، آماده و مخلصی را برای نبرد با دشمنان دین فراهم و جامعه اسلامی را از لحاظ امنیتی واکسینه می‌کند.

فرهنگ جهادی از این حیث که یک فرهنگ دینی است، در باورها، رفتارها، نمادها، ساختارها و نهادهای جامعه رسوخ کرده و نقش روح در پیکر فرد و جامعه را دارد و از این حیث که جهاد است، خلوص، ازخودگذشتگی، روحیه حماسی، صبر و تلاش برای رسیدن به هدف مقدس را در جامعه نهادینه می‌کند. تعمیم این فرهنگ به همه کنش‌ها و رفتارهای اجتماعی موجب شد زمینه حضور مردم در امر حکمرانی و نیازمندی‌های عمومی به صورت حرکت خودجوش مخلصانه و مؤمنانه فراهم شود (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۹، ۱۲ و ۵۹؛ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۳۵۲). از این رو ما در نظام ولایی اسلامی تنها با مجموعه کارگزاری دولت با بودجه بسیار محدود روبه‌رو نیستیم، بلکه با مجموعه کارگزاری دولت، همراه با مردمی با تمام امکانات با فرهنگ و روحیه جهادی مواجهیم.

۲-۱-۲. حرکت جهادی و بسیج مردمی

ضرورت حضور مردم در عرصه‌های مختلف اجتماعی را می‌توان از توصیه قرآن به نبی مکرم صلی الله علیه و آله فهمید، که یاری‌ستانی از مؤمنان را با کمک گرفتن از خداوند قرین کرده است: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَ مَنْ آتَبَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (انفال: ۶۴). تکلیف شرعی و مسئولیت اجتماعی مسلمانان در جهاد نظامی که جزء زیست مسلمانی آنان شده بود، اقتضا می‌کرد که در کنار دولت اسلامی، بدون منت و بر اساس وظیفه، بار سنگین جنگ و جهاد را بر دوش بگیرند. رمز موفقیت و پیروزی‌های چشمگیر پیامبر صلی الله علیه و آله این بود که مردم تحت رهبری ایشان دوشادوش یکدیگر در همه عرصه‌ها از جمله عرصه‌های دفاعی و جهادی با تجهیزات و هزینه خود شرکت داشتند. البته اعراب به دلیل سابقه جنگجویی همواره با خود سلاح شخصی به همراه داشتند و همین امر تجهیز جنگ را تسهیل می‌کرد. اما در زمان حاضر چون افراد سلاح شخصی ندارند، باید طبق اقتضائات روز حرکت کرد؛ مثلاً می‌توان افراد ثروتمند را مکلف کرد که علاوه بر حضور فیزیکی در جبهه نبرد، باید هزینه خرید تجهیزات شخصی را نیز بپردازند.

یکی از شیوه‌های رسول خدا صلی الله علیه و آله برای فراخوان و بسیج عمومی بدین شکل بود که افراد و نمایندگانی را به قبائل مختلف می‌فرستاد تا مردم را برای اعزام به جهاد برانگیزانند؛ مانند فرستادن بریده بن حصیب به سوی مردم أسلم، أبورهم غفاری به سمت قومش برای غزوه تبوک، بدیل بن میسره و بسر بن سفیان به قبیله بنی کعب برای غزوه مکه (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۹۹۰؛ ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۴، ص ۲۴۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص ۱۱۹؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۵۱).

شوق و انگیزه برای رفتن به جبهه جنگ و جهاد در رکاب رسول الله ﷺ به گونه‌ای بود که بعضی از مسلمانانی که به خاطر ناتوانی جسمی یا مالی قادر به حضور در نبرد نبودند، از شدت ناراحتی گریه و بی‌تابی می‌کردند (توبه: ۹۱-۹۲). گزارشاتی که از بعضی جنگ‌ها؛ مانند جنگ احد نقل شده، نشان می‌دهد یاران پیامبر ﷺ و افراد قبائل در آستانه شکل‌گیری نبرد خدمت حضرت می‌آمدند و با رجزخوانی آمادگی خود را برای مقابله با دشمن اعلام می‌کردند. جوانان با شور و رغبت به شهادت از حضرت برای رویارویی با کفار و مشرکان رخصت می‌طلبیدند (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۱۰-۲۱۲).

نکته حائز اهمیت آنکه برخلاف جنگ‌های متعارف در دنیای امروز که با منطق غلط برابری و شباهت جنسیتی، بخشی از نیروی انسانی نظامی را بانوان تشکیل می‌دهند، اسلام به مسئله عدالت جنسیتی توجه ویژه کرده و اهداف متعالی خود در تربیت خانواده و جامعه را فدای تأمین نیروی انسانی جنگ‌ها نکرده است. در غزوات و سریه‌های پیامبر ﷺ جهاد بر دوش مردان بود، ولی با وجود این، برخی از بانوان نیز خود را به قافله جهاد و بسیج مردمی رسانده و با حضور داوطلبانه در بعضی جنگ‌ها؛ مانند جنگ خیبر، نیروی انسانی مورد نیاز برای آب‌رسانی، امداد رسانی و مداوای مجروحان را تأمین می‌کردند (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۸۵-۶۸۷؛ ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۸، ص ۲۹۳؛ ابن ماجه، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۱۱۷).

۳-۱-۲. جهاد مالی

پرداخت‌های مالی مردمی بخش زیادی از هزینه‌های جنگ‌ها را پوشش می‌داد. مسلمانان سالم و دارای توانایی جسمی، اگر امکانات مالی و تجهیزات نظامی شخصی داشتند، لازم بود با آن در جنگ شرکت کنند (توبه: ۹۱-۹۳). در گزارش‌های تاریخی آمده است که در جنگ بدر رزمندگان با مرکب‌های شخصی حضور پیدا کردند و وعده‌های غذایی با خود به همراه داشتند (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۴-۲۵). در همین جنگ و نیز غزوه غابه با کمک‌های مردمی تعدادی شتر برای تغذیه رزمندگان ذبح شد (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۵۴۶-۵۴۷). پیامبر ﷺ در جنگ تبوک از ثروتمندان خواستند برای تقویت جنگ کمک کنند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۱۷-۵۱۸؛ واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۹۹۰-۹۹۱). فراتر از این تکالیف مالی، گاهی زنان زیورآلات و دارایی‌های شخصی خود را در راه خدا برای جنگ اتفاق می‌کردند (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۹۹۱-۹۹۲).

۲-۲. تأمین مالی و نیروی انسانی

۱-۲-۲. برون‌سپاری بخشی از مخارج تجهیز و پشتیبانی

یکی از سیاست‌های نظامی رسول اکرم ﷺ تجهیز و پشتیبانی جنگ از طریق تعهدنامه‌ها و امان‌نامه‌ها بود. از آنجایی که در زمان صدر اسلام لشکرکشی به دلیل مسیرهای طولانی و کمبود امکانات ارتباطی بسیار سخت و هزینه‌بر بود، پیامبر ﷺ با تدبیری هوشمندانه امکانات پشتیبانی و لجستیکی را به منظور کاهش هزینه‌های نظامی و رفاه حال رزمندگان فراهم نمودند. حضرت بخشی از این هزینه‌ها را بر دوش اهل ذمه گذاشتند؛ مردمی که در سرزمین اسلامی زندگی می‌کردند و امنیت آنها تأمین می‌شد. در نامه‌های پیامبر ﷺ به بعضی از آنها الزام به پرداخت جزیه و تعهداتی از سنخ پشتیبانی دفاعی، تسلیحاتی و تغذیه‌ای دیده می‌شود.

در نامه به مسیحیان نجران، حضرت ﷺ آنها را موظف به پرداخت جزیه مالی و کالایی می‌کند. به آنها این اختیار داده شد که به جای جزیه کالایی، سلاح و مرکب بدهند. در این تعهدنامه، اهل نجران متعهد شدند علاوه بر پذیرایی یک ماهه از فرستادگان و نمایندگان پیامبر ﷺ، هنگام خطر و جنگ تعداد ۳۰ زره، ۳۰ اسب و ۳۰ شتر به صورت عاریه مضمونه در اختیار آنها قرار دهند (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۱۳۳؛ بلاذری، ۱۹۵۶م، ج ۱، ص ۷۶). در برخی نامه‌ها مانند نامه به بنی‌ضمهر، در قبال امنیت جانی و مالی آنها، نصرت و یاری نبی مکرم ﷺ بر عهده‌شان قرار می‌گیرد (ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۳، ص ۳۰۲).

رسول اکرم ﷺ اُکبدر پادشاه دومه الجندل را مکلف می‌کند که در کنار جزیه نقدی، به مدت سه روز تغذیه و توشه راه مسلمانان و رزمندگان عبوری را تأمین نماید (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۲۱، ص ۲۵۷؛ امام عسکری، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۸۵). در نامه پیامبر ﷺ به بارق ازدی نیز، آنها ملزم می‌شوند در زمان فراوانی و قحطی از مسلمانانی که از آن منطقه عبور می‌کنند به مدت سه روز پذیرایی و مهمان‌نوازی کنند (ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۱، ص ۳۵۲). این تدبیر در جهت تسهیل امور سپاه اسلام و کاهش هزینه‌های لشکرکشی صورت می‌گرفت (احمدی میانجی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۲۹۲-۲۹۳). مشابه این شرط و تعهد در نامه به مردم تبوک، ایله، أذرخ، مقنا و جریاء نیز مشاهده می‌شود (بلاذری، ۱۹۵۶م، ج ۱، ص ۷۱). همچنین در امان‌نامه‌هایی که حضرت رسول ﷺ برای ملوک عمان (ابوعبید، بی‌تا، ج ۱، ص ۲)، بنی‌زید بن حارث، فجیع بن عبدالله بکائی، أسلم و سران عبا هله حضرموت (ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۱، ص ۲۶۸، ۲۷۱، ۲۸۷ و ۳۰۴) می‌نویسد، شرط می‌کند مادمی که آنها اهل ایمان، نماز، زکات و اطاعت از فرستاده خدا ﷺ باشند و رزمندگان مسلمان را یاری کنند، در امان هستند. در برخی از گزارشات مربوط به نامه اخیر به مردم حضرموت ذکر گردیده که آنها موظف شدند برای هر ده نفر رزمنده یک بار خرما پرداخت کنند (احمدی میانجی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۳۴۷).

استفاده از ظرفیت مردمی موجب می‌شد پیامبر ﷺ در کنار ساخت و خرید تجهیزات نظامی، در قالب قرارداد به‌طور موقت از تجهیزات دیگران برای پیشبرد جنگ بهره‌گیرند. برای جنگ حنین، رسول خدا ﷺ از صفوان بن امیه که آن زمان مشرک بود، سلاح و زره عاریه گرفتند. صفوان تسلیحات را تا منطقه جنگی منتقل کرد و حضرت رسول ﷺ نیز برگرداندن اموال عاریه‌ای را تضمین نمود (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۲۴۰؛ واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۸۵۴). در گزارش مغازی آمده است که پیامبر ﷺ در ازای این خدمت، اقدام به واگذاری دارایی سرمایه‌ای به صفوان نمودند و از غنائم یا انفال به او بخشیدند (واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۸۵۴).

۲-۲-۲. قاعده‌مندسازی تقسیم غنائم

در دوره جاهلی جنگ‌های قومی زیادی با تعصبات قبیله‌ای به هدف تصرف اموال، مراتع و کسب غنائم انجام می‌گرفت که در حقیقت، منبع درآمدی آنان را شکل می‌داد. هم اصل جنگ و هم نحوه تقسیم غنائم محل اشکال بود. این غنائم بر اساس قدرت و مکانت تقسیم می‌شد. پادشاهان و بزرگان قبایل حقوق زیادی از غنائم برای خود قائل بودند؛ حق مرباع

(رُبَّ خالص غنائم)، حق صفایا (برگزیده از غنائم)، حق نشیطه (غنائم و اموالی که بین راه نصیب رزمندگان می‌شد) و حق فصول (غنائمی که قابل تقسیم نبود) (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۴۱۴-۴۱۵؛ جواد علی، ۱۹۶۸، ج ۹، ص ۲۶۶).

غنائم جنگی در دوره پس از اسلام نقش بسیار مهمی در تأمین مالی برنامه‌های نظامی و رفع مشکلات اقتصادی و معیشتی مسلمانان ایفا کرد. برای تأمین هزینه‌های جاری و سرمایه‌ای متعددی که دولت نبوی موظف بود مستقیماً پرداخت‌های اجتناب‌ناپذیری بر آن داشته باشد، از شیوه سهم‌بری استفاده می‌شد. غنائم جنگی این امکان را در اختیار پیامبر ﷺ گذاشته بود که از طریق آن هم مسلمانان را به شرکت در جنگ ترغیب کند و هم بار مالی سنگین تأمین هزینه‌های نیروی انسانی و تجهیز سپاه را از دوش دولت کم کند.

حضرت با حاکم کردن یک نظام قاعده‌مند برای تقسیم و هزینه‌کرد غنائم، خدمات نظامیان و رزمندگان را به شیوه سهم‌بری و تعیین سهم مشخص برای سواره‌نظام و پیاده‌نظام جبران می‌کردند (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۱۲۸؛ ابوعبید، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۸). این شیوه، دغدغه‌های معیشتی رزمندگان را به جهت حضور طولانی مدت در جنگ رفع می‌کرد، آنها را به کسب پیروزی ترغیب می‌نمود و موجب می‌شد رزمندگان انگیزه بیشتری برای به‌کارگیری مرکب‌های شخصی در جنگ داشته باشند. مضاف بر اینکه، تمایز شیوه سهم‌بری با مزدگیری و اجیرشدن در حفظ شأن و عزت رزمندگان مؤثر بود.

نبی مکرم ﷺ در قالب همین نظام سهم‌بری به زنان، بردگان و کافران حاضر در جنگ مقداری صلاحیددی از غنائم می‌بخشیدند (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۴۵؛ واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۸۵؛ ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۸، ص ۲۹۳؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۱). جاله‌هایی که پیامبر ﷺ به جهت مصالحی مانند جاسوسی از دشمنان یا شناسایی نقاط آسیب‌پذیر آنها برای بعضی از افراد قرار می‌دادند، به صورت بخشی از غنائم از اصل آن پرداخت می‌شد (واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۰۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۸۶). گاهی نیز در قالب جاله وسایل شخصی دشمن را به عنوان قسمت جداگانه‌ای از غنائم به قاتل او می‌دادند (بیهقی، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۴۹۹؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۴۹۵؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۸۶).

۳-۲. بهره‌گیری بهینه از منابع شرعی

مالیات‌های شرعی بخشی از منابعی بود که رسول الله ﷺ برای تأمین مالی هزینه‌های جنگ و جهاد از آن بهره می‌گرفتند. مطابق بعضی از روایات، سیره پیامبر ﷺ بر این بود که زکات را بر هشت سهمی که در قرآن ذکر شده (توبه: ۶۰) تقسیم می‌کردند (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۷، ص ۴۱؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۹، ص ۲۱۰). *المیزان* روشن‌ترین مصداق سهم «فی سبیل‌الله» در زکات را جهاد در راه خدا می‌داند (طباطبائی، بی‌تا، ج ۹، ص ۳۱۱). و مغازی فی سبیل‌الله را منحصر در مجاهدان می‌کند (واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۱۰۶۵). طبق برخی روایات رهبر جامعه اسلامی باید بخشی از زکات را برای تقویت مالی رزمندگان و مجاهدان هزینه کند (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۴۹).

بعضی از گزارش‌های تاریخی به صرف خمس در جهت تجهیز نظامی اشاره می‌کند. در غزوة بنی قریظه پیامبر ﷺ اسرای جنگی را به همراه سعد بن زید انصاری و سعد بن عباد به نجد و شام فرستاد و در ازای آنها مرکب و سلاح خریداری کرد (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۲۴۵؛ عاملی، ۱۴۲۶ق، ج ۱۲، ص ۱۷۲). سیدجعفر مرتضی عاملی در کتاب *الصحيح من سيرة النبي الأ عظم* این اسرا را بخشی از خمس غنائمی برمی‌شمارد که در این جنگ نصیب مسلمانان شده بود (عاملی، ۱۴۲۶ق، ج ۱۲، ص ۱۷۳).

رسول خدا ﷺ طبق قراردادهایی از اهل ذمه جزیه دریافت می‌کرد (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۵۶۶؛ ج ۵، ص ۲۹)؛ مانند جزیه‌هایی تعیین شده بر اهل شام، یمن، تبوک، جریا، مقنا، ایله، أذرح، نجران و مناطق دیگر (ابن هشام، ج ۲، ص ۵۲۵؛ ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۱، ص ۲۸۹-۲۹۱؛ بلاذری، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۷۱). این جزیه‌ها گاهی بر افراد بسته می‌شد که به‌طور مثال هر شخص بالغی موظف بود یک دینار بپردازد و گاهی بر محصولات زمین (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۵۶۶؛ بلاذری، ۱۹۵۶م، ج ۱، ص ۸۶، ۹۳، ۹۵، ۹۸ و ۹۹). در بعضی موارد مانند جزیه بر مسیحیان نجران، آنها مخیر شدند که به جای جزیه تعیین شده سلاح و مرکب بپردازند (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۱۳۳؛ بلاذری، ۱۹۵۶م، ج ۱، ص ۷۶). در بعضی تعهدنامه‌ها، به جهت تسهیل لشکرکشی و کاهش هزینه‌های آن، اهل ذمه در کنار جزیه نقدی متعهد می‌شدند از پیامبر ﷺ و سپاه اسلام پشتیبانی نظامی کنند (ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۳، ص ۳۰۲). یا به مدت سه روز غذا و توشهٔ رزمندگان مسلمان را تأمین کنند (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۲۱، ص ۲۵۷؛ امام عسکری، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۸۵؛ ابن سعد، ۱۹۶۰م، ج ۱، ص ۳۵۲) و یا در هنگام نیاز، با عاریه دادن سلاح و مرکب از فرستادگان رسول اکرم ﷺ پشتیبانی تسلیحاتی کنند (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۱۳۳؛ بلاذری، ۱۹۵۶م، ج ۱، ص ۷۶).

در روایتی که مصرف جزیه را بیان می‌کند، در برخی از نقل‌ها مصرف آن منحصر در مهاجران (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۵۶۸؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۱۳۶) و در نقل دیگری، در مجاهدان شده است (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۵۳). از دیدگاه بیشتر فقها، در زمان رسول خدا ﷺ جزیه تنها به مهاجران داده می‌شد، پس از آن، مجاهدان - که در دفاع از اسلام و حمایت از مسلمانان در جایگاه مهاجران قرار دارند - استحقاق جزیه دارند (ر.ک. هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۸۶-۸۷). البته از دیدگاه برخی از فقها، مقصود از این مهاجران، مجاهدانی هستند که برای حضور در جنگ‌ها یا مرزها هجرت کرده‌اند (منتظری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۴۶۵-۴۶۶).

فیء منبع دیگری است که طبق یک گزارش از مغازی، پیامبر ﷺ از مازاد خالصهٔ خود در فیء بنی‌نضیر برای خرید مرکب و سلاح هزینه کردند (واقفی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۷۸).

خراج نیز بنا بر دیدگاه فقهای شیعه، ظرفیت این را داشت که در مصالح عمومی مسلمانان از جمله تهیهٔ مرکب، سلاح و ابزار آلات جنگی و نیز معیشت رزمندگان صرف شود (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص ۲۰۰-۲۰۱)؛ گرچه گزارش خاصی از سیرهٔ نبوی در این مورد نیافتیم.

۲-۲-۴. همراهسازی اجتماعی

یکی از روش‌های رسول اکرم ﷺ برای تجهیز سپاه و تأمین نیروی انسانی، استفاده از کمک‌های نظامی تازه‌مسلمانان و غیرمسلمانان از طریق تألیف قلوب بود (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۵، ص ۳۴۱). پیامبر ﷺ از بعضی کفار، منافقان یا مسلمانان ضعیف‌الایمان، با هدف همراهی آنان با مسلمانان و دفاع از اسلام، حمایت اقتصادی می‌کردند. با این تدبیر حضرت قلوب آنها را نسبت به اسلام و مسلمانان نرم و هم‌گرا می‌کرد و از این طریق، نه تنها از تحرکات ضدامنیتی آنها ایمن می‌شد، بلکه از پشتیبانی احتمالی آنان نیز در هنگام جنگ برخوردار می‌گشت. این کار با صرف سهمی از زکات (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۷، ص ۴۱؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۹، ص ۲۱۰؛ طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۷۵) و غنائم (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۵۳۹؛ ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۲، ص ۱۵۲-۱۵۳) و نیز گاهی واگذاری زمین (ابویوسف، بی‌تا، ج ۱، ص ۷۳؛ احمدی میانجی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۵۰۲ و ۵۳۶) صورت می‌گرفت. در برخی از گزارش‌ها آمده است که پیامبر ﷺ از محل غنائم جنگ حنین شتران زیادی به افرادی مانند ابوسفیان، معاویه، حکیم بن حزام، حارث بن هشام و دیگران بخشیدند (ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۲، ص ۱۵۲-۱۵۳؛ ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۹۲-۴۹۳).

۲-۳. ضوابط و قواعد کارای مالی

نظام بودجه‌ریزی دولت نبوی در حوزه نظامی بر اصول و قواعد مالی کارایی استوار بود که شیوه تأمین مالی و نظام انگیزشی را متأثر از خود می‌کرد و نقش پایه‌ای در شکل‌گیری نظام سهم‌بری داشت. این ضوابط و قواعد، که در کنار مستندات روایی و تاریخی از دیدگاه مشهور فقها نیز برای استخراج آن کمک گرفته شد، عبارت‌اند از:

غنائمی که با اذن امام معصوم ﷺ به‌دست آمده باشد به سه بخش «اموال منقول»، «اموال غیرمنقول» و «اسیران» تقسیم می‌شوند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۰).

اموال منقول اگر برای مسلمانان قابل تملک باشد غنیمت محسوب و میان رزمندگان تقسیم می‌شود و اگر مانند خوک و شراب قابل تملک نباشد از غنائم به‌شمار نمی‌رود (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۰).

فدیه و وجه‌المصالحه‌ای که دشمنان در قبال آزادی می‌پردازند، از غنائم منقول شمرده می‌شود (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۴۹۵؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۶، ص ۱۳).

اموال غیرمنقول زمین‌های آبادی است که با جنگ و غلبه بر کفار به‌دست مسلمانان افتاده است. این اموال که از آن به مفتوح‌العنوه یا اراضی خراجیه تعبیر می‌شود، برای همیشه از آن همه مسلمانان است (حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۵، ص ۱۱۶ و ۱۵۵؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۳۸، ص ۱۷؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۱).

کلیه غنائمی که بدون اذن امام معصوم ﷺ به‌دست آمده باشد، جزء انفال خواهد بود (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۸۸). اسرای جنگی به محض اسارت به بردگی درآمده و جزء غنائم به‌شمار می‌روند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۱). کودکان کفار که در معرکه نبرد حضور دارند جزء غنائم به‌حساب می‌آیند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۱).

پیش از تقسیم غنائم در میان رزمندگان، موارد ذیل از آن جدا می‌شود:

صفوه؛ یعنی غنائم ممتازی همچون لباس فاخر، شمشیر گران بها و مرکب راهوار که دولت آن را برمی‌گزیند (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۱۲۸؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۵).

جعاله‌هایی که دولت بر حسب مصالحی برای برخی خدمات نظامی مانند کسب اطلاعات و جاسوسی قرار داده است (واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۰۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۸۶).

سلب؛ یعنی وسایل شخصی و نظامی دشمن که برای کُشنده او تعیین شده است (بیهقی، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۴۹۹؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۴۹۵؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۸۶).

رضخ؛ که به زنان، بردگان و کفاری که با اذن امام علیه السلام در جنگ شرکت کرده‌اند، ولی سهمی از غنیمت ندارند، پرداخت می‌شود (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۴۵؛ واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۸۵؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۱۱۳؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۱ و ۱۹۸).

هزینه‌های نگهداری، جابه‌جایی و تقسیم غنائم و مصارف ضروری مانند تأمین غذای سپاهیان و علوفه چهارپایان (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۳؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۱).

خمس غنائم؛ که بعد از خارج کردن سلب، رضخ، جعاله و سایر هزینه‌ها از غنائم محاسبه می‌شود (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۲-۶۱۱).

باقیمانده از غنائم در میان رزمندگان (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۱۲۸؛ ابوعبید، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۸) و نیز نیروهای کمکی که پیش از تقسیم غنائم به آنها پیوسته‌اند، تقسیم می‌شود (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۴۴؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۹).

به کودکان حاضر در جنگ حتی آنهایی که بعد از گرفتن غنیمت و قبل از تقسیم آن متولد شده‌اند، سهمی از غنائم تعلق می‌گیرد (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۱۴۷؛ حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۵، ص ۱۱۳؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۹؛ واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۸۷-۶۸۶).

به افراد پیاده یا دارای مرکبی غیر از اسب یک سهم، افراد سوار بر اسب دو سهم و به دارندگان دو اسب یا بیشتر سه سهم تعلق می‌گیرد (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۴۴؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۹۷؛ طبری، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۹۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۹ و ۲۰۱).

اسب جنگی حتی اگر مورد استفاده قرار نگیرد، صرف حضور در نبرد برای سهم بردن آن کافی است (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۴۴؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۱۹۹). اگر غصبی باشد سهمی از غنیمت ندارد (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۲۰۶؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۱۲) و اگر برای جنگ اجاره یا عاریه گرفته شده باشد، سهم متعلق به رزمنده است نه مالک (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۲۰۸).

تملک غنائم متوقف بر تقسیم و جداسازی سهم هریک از مستحقان است و تصرف در آن پیش از تقسیم جز برای امام ع جایز نیست (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۱۲۶-۱۳۶).

اگر دولت قادر به تأمین مالی جنگ نباشد، می‌تواند رزمندگان را مکلف کند که با امکانات مالی و تجهیزات نظامی شخصی در جنگ حضور پیدا کنند (توبه: ۹۱-۹۳؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۴-۲۵).

دولت می‌تواند مردم را مکلف به تأمین نیروی انسانی یا تأمین هزینه‌های جنگ نماید (ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۱، ص ۲۸۷؛ ابوعبید، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۸؛ احمدی میانجی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۴۷).

از سهم «فی سبیل‌الله» زکات می‌توان برای تقویت مالی رزمندگان و مجاهدان هزینه کرد (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۷، ص ۴۱؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۴۹؛ ج ۹، ص ۲۱۰؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۱۰۶۵؛ طباطبائی، بی‌تا، ج ۹، ص ۳۱۱).

دولت می‌تواند بخشی از تجهیزات نظامی را از طریق قرارداد عاریه تأمین کند (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۲۴۰؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۱۳۳؛ ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۴۰؛ بلاذری، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۷۶).

دولت می‌تواند در کنار جزیه نقدی، اهل ذمه را مکلف به تجهیز و پشتیبانی نظامی و تغذیه‌ای سپاه اسلام کند (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۱۳۳؛ مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۲۱، ص ۲۵۷؛ امام عسکری ع، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۴۸۵؛ ابن‌سعد، ۱۹۶۰، ج ۱، ص ۳۵۲؛ بلاذری، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۷۶).

مجاهدان و رزمندگان استحقاق دریافت جزیه دارند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۸۶-۸۷؛ منتظری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۴۶۵-۴۶۶).

پرداخت‌های اجباری مردمی در تجهیز و تأمین مالی جنگ صرف می‌شود (توبه: ۹۱-۹۳؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۴-۲۵؛ ابن‌سعد، ۱۹۶۰، ج ۱، ص ۲۸۷؛ ابوعبید، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۸؛ احمدی میانجی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۴۷).

۳. بودجه برنامه‌ای؛ طبقه‌بندی عملیاتی بودجه نظامی پیامبر ص

طبقه‌بندی استاندارد عملیاتی امور و فصول متعددی را شامل شده و در ذیل آن برنامه‌ها و فعالیت‌های مرتبط با آن قرار می‌گیرد. یکی از بخش‌های این طبقه‌بندی، امر «دفاع» است و در ذیل آن فصول «دفاع نظامی» و دفاع غیرنظامی» نیز قرار می‌گیرد (IMF, 2014, P. 143; ibid, p. 143). گرچه نوع طبقه‌بندی موجود و چیش امور و فصول آن با بودجه دولت نبوی سازگار نیست، ولی هر دو در امور نظامی و دفاعی اشتراک دارند. از این رو می‌توان با الهام گرفتن از این طبقه‌بندی، برنامه‌ها و اقدامات متعددی را که پیامبر اکرم ص برای پیشبرد امور جهاد نظامی در طول دوران حکمرانی خود به کار بستند، به صورت ذیل گزارش داد:

جدول ۲: طبقه‌بندی عملیاتی (وظیفه‌ای) دولت نبوی در امور دفاعی و امنیتی

امور	فصل	برنامه‌ها	فعالیت‌ها	گزارش‌های تاریخی
دفاعی و امنیتی	جهاد نظامی	تجهیز سپاه به ابزار آلات نظامی	خرید تجهیزات نظامی	فرستادن اسرای جنگ بنی قریظه به همراه سعد بن زید انصاری و سعد بن عباد به نجد و شام و تملک سلاح و مرکب در ازای فروش آنها (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۲۴۵؛ عاملی، ۱۳۸۵، ج ۱۲، ص ۱۷۲-۱۷۳)
			انتقال دانش فنی نظامی	فرستادن عروقه بن مسعود و غید بن سلمه به جُرش برای آموزش ساخت ابزار آلات جنگی (دبایات، مجانبی، ضُبور) (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۴۷۸) دعوت از چند متخصص ایرانی در زمینه ساخت تجهیزات جنگی (شمشیر، سپر، کلاه‌خود، نیزه و کمان) با راه‌اندازی کوره ذوب فلز (حسن ابراهیم حسن، تاریخ سیاسی اسلام، به نقل از: صدر، ۱۳۸۷، ص ۱۲۲)
			ساخت تجهیزات نظامی	آموزش و ساخت متجنیق توسط سلمان فارسی در نبرد طائف (حر عاملی، ۱۳۸۵، ج ۲۵، ص ۶۷)
			عاریه گرفتن تجهیزات نظامی	عاریه (مضمونه) زره و سلاح از صفوان بن امیه برای جنگ حنین به همراه تضمین برگشت (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۲۴۰؛ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۳۰۲؛ ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۴۴۰؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۸۵۴) عاریه اسب از ابی طلحه (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۲۴) عاریه (مضمونه) ۳۰ زره، ۳۰ اسب و ۳۰ شتر از طرف مسیحیان نجران به فرستادگان پیامبر ﷺ در صورت بروز جنگ (بالذری، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۷۶)
			بهره‌گیری از تجهیزات نظامی مردمی	حضور مسلمانان در جنگ بدر با مرکب‌های شخصی و وعده‌های غذایی (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۴-۲۵)
			پیمان نامه‌ها و تعهد نامه‌های تسلیحاتی	لزوم عاریه (مضمونه) ۳۰ زره، ۳۰ اسب و ۳۰ شتر از طرف مسیحیان نجران به فرستادگان پیامبر ﷺ در صورت بروز جنگ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۱۲۳؛ بالذری، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۷۶) گرفتن سلاح و مرکب به عنوان جزیه از مسیحیان نجران (بالذری، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۷۶) لزوم کمک نظامی به مسلمانان از سوی مردم عیاهله، بنی ضمره و اُسلم (ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۱، ص ۲۷۱، ۲۷۴ و ۲۸۷)
			تعهدنامه تأمین غذای نظامیان	اخذ تعهد برای تغذیه و پذیرایی سپاه اسلام از مردم تباه، جرش، تبوک، اُیله، أذرخ، مقنا و جرباء در مسیر حرکت (ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۱، ص ۳۵۲؛ بالذری، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۷۱؛ احمدی میاتجی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۹۱-۲۹۳ و ۳۴۷؛ مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۲۱، ص ۲۵۷؛ امام عسکری ع، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۴۸۵)
			بسیج و فراخوان عمومی	فرستادن افراد برای برانگیختن مردم و فراخوان به جنگ؛ فرستادن برید بن حبیب به سوی مردم اُسلم (ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۴، ص ۲۴۲) و ابورهم غفاری به سمت قومش برای غزوة تبوک (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۱۱۹) و فرستادن بدیل بن میسره و بسربن سفیان به قبیله بنی کعب برای غزوة مکه (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۵۱؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۹۹۰) حضور زنان قبیله بنی غفار در جنگ خیبر با اجازه پیامبر ﷺ به منظور آبرسانی، امداد رسانی و مداوای مجروحان (ابن سعد، ۱۹۶۰، ج ۸، ص ۲۹۳؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۶۸۷-۶۸۵)
			برگزاری مسابقات	برگزاری مسابقات سوارکاری با پرداخت جوایز (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۴۸؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۲۷۲؛ مقریزی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۲۰۷)
			رژه نظامی (نظام جمع)	آموزش تنظیم صفوف نظامی (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۵۵-۵۷)

		امداد و درمان	ایجاد درمانگاه	ایجاد درمانگاه سرپایی در جنگ خندق و درمان سعدبن معاذ (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۲۳۹)
			اعزام پرستار	اعزام پرستاران زن به بعضی جنگ‌ها مانند خیبر (کلبی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۴۵؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۶۸۷-۶۸۶؛ طبرانی، ۱۴۱۵، ج ۲۵، ص ۵۵؛ ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۲۳۹)
	نظم و امنیت داخلی	نگهبانی و حراست شهری	حفاظت از امنیت مدینه در هنگام جنگ	نگهبانی و حراست سعدبن عباد و سیصد نفر از مدینه در جنگ غابه (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۵۴۷-۵۴۶) نگهبانی سلمة بن اسلم اُشهلّی با ۲۰۰ مرد و زید بن حارثه با ۳۰۰ مرد از مدینه در جنگ احزاب (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۶۰)
			اعطای کمک‌های خاص	اعطای صددها شتر به اشراف مکه (ابوسفیان و معاویه و...) (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۴۹۲-۴۹۳؛ طبرسی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۷۵)

نتیجه‌گیری

ضرورت اصلاح ساختار بودجه و لزوم الگوگیری از سیره پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله پژوهش مستقل در مورد بودجه دولت نبوی را می‌طلبد. به دلیل گستره مباحث، روش‌های تدبیر هزینه‌های برنامه‌های دفاعی و جهادی حضرت رسول صلی الله علیه و آله به عنوان بخش مهم بودجه مورد بحث قرار می‌گیرد.

در طول تاریخ زندگی بشر مفهوم بودجه نیز مانند سایر مفاهیم اجتماعی روند تکاملی خود را پیموده و طبیعی است که مفهوم امروزی آن دقیقاً منطبق بر مفهوم بودجه زمان پیامبر صلی الله علیه و آله نباشد. منظور از بودجه در اینجا برنامه کمی منابع و هزینه‌ها برای دوره زمانی معین است. بودجه برنامه‌ای نظامی، بودجه‌ای است که در آن عملکردها، فعالیت‌ها و طرح‌های نظامی و دفاعی، متناظر با منبع مالی مورد نیاز، بر اساس وظایف دولت تنظیم شود.

پیامبر صلی الله علیه و آله با مردمی‌سازی جهاد نظامی و تقویت انگیزه‌های تکلیف‌مدارانه، هزینه‌های هنگفت تأمین نیروی انسانی را به کمترین حد ممکن رساند. در صورت پیروزی، سهمی از غنائم را در بین رزمندگان تقسیم و مابقی بر اساس قواعد مالی مشخص صرف دیگر مخارج نظامی و حتی هزینه‌های جاری دولت می‌شد. جدا از روش‌های تأمین مالی

کارآمد و اثربخش نبوی ﷺ، بسیاری از هزینه‌های نظامی احتمالی قبل از وقوع از طریق تقویت هم‌گرایی امنیتی و انجام اقداماتی همچون تعهدات و پیمان‌نامه‌های متعدد و برون‌سپاری‌های برنامه‌ریزی شده مدیریت می‌شد. در بودجه‌ریزی برنامه‌ای دفاعی پیامبر ﷺ خوانش جدید از هزینه‌های دفاعی جهادی آن حضرت بر اساس عملکردها و اهداف مورد نظر ایشان و طبقه‌بندی آن ارائه شد.

جدول ۳: مقایسه تطبیقی اقتصاد جنگ در دوران معاصر و دولت نبوی

جنگ		متعارف	دولت نبوی ﷺ
اهداف جنگ		توسعهٔ قلمرو حکمرانی / منافع اقتصادی – سیاسی / دفاعی	گسترش ایمان / دفاعی
نیروی انسانی	هدف از مشارکت	الزام قانونی / دفاع از کشور	انجام تکلیف شرعی / جهاد فی سبیل‌الله
	نوع مشارکت	استخدامی	داوطلبانه
	روش جذب	اجباری / فراخوان عمومی	فراخوان عمومی
	روش تأمین مالی	مزدبگیری / موظفی	سهم‌بری / تأمین شخصی
شیوه‌های مدیریت و تأمین مالی جنگ‌ها		مالیات حکومتی	مالیات‌های شرعی
		چاپ پول	انفال (فیء)
		ایجاد بدهی داخلی و خارجی	عاریه
		جذب کمک‌های داخلی و خارجی	اتفاقات و کمک‌های مردمی
		و راه‌های جایگزین دیگر	مردمی‌سازی جهاد نظامی
			غنایم
			برون‌سپاری بخشی از مخارج تجهیز و پشتیبانی
			پیمان‌ها و پیوندهای تنش‌زدا و صلح‌آفرین
			همراه‌سازی اجتماعی – امنیتی

منابع

- ابن سعد، محمد (۱۹۶۰م). *الطبقات الكبرى*. بیروت: دار صادر.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵ق). *الإصابة فی تمییز الصحابه*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن زنجویه، حمید بن مخلد (۱۴۰۶ق). *الأموال*. بی‌جا: مرکز الملك فیصل للبحوث و الدراسات الاسلامیه.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۳۷۹ق). *مناقب آل أبی طالب*. قم: علامه.
- ابن عبدالبر قرطبی، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ق). *الإستیعاب فی معرفة الأصحاب*. بیروت: دارالجلیل.
- ابن ماجه، محمد بن یزید (۱۴۳۰ق). *سنن ابن ماجه*. بی‌جا: دارالرسالة العالمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- ابن هشام، عبدالملک (بی‌تا). *السيرة النبویه*. بیروت: دارالمعرفه.
- ابوعبید، قاسم بن سلام (بی‌تا). *الأموال*. بیروت: دارالفکر.
- ابویوسف القاضی، یعقوب بن ابراهیم (بی‌تا). *الخراج*. قاهره: المكتبة الأزهریة للتراث.
- اجتهادی، ابوالقاسم (۱۳۶۳). *بررسی وضع مالی و مالیّه مسلمین از آغاز تا پایان دوران اموی*. تهران: سروش.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۱۹ق). *مکاتیب الرسول ﷺ*. قم: دارالحديث.
- اقتداری، علی محمد تهرانی، منوچهر و اتحاد، مهرداد (۱۳۵۴). *بودجه*. تهران: انتشارات دانشکده علوم اداری و مدیریت بازرگانی دانشگاه تهران.
- امام عسکری، حسن بن علی (۱۴۰۹ق). *التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری ﷺ*. قم: مدرسه الإمام المهدی ﷺ.
- بلادری، احمد بن یحیی (۱۹۵۶م). *فتوح البلدان*. قاهره: مكتبة النهضة المصریه.
- بیهقی، ابوبکر (۱۴۲۴ق). *السنن الكبرى*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- علی، جواد (۱۹۶۸م). *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). *تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- حیدری تفرشی، غلامحسین (۱۳۸۵). *سیره نظامی و انتظامی پیامبر اعظم ﷺ بصیرت و تربیت اسلامی*، ۳ (۶)، ۳۹-۷۱.
- الخیاط، عبدالعزیز (۱۴۰۸ق). *الواردات المالیه فی عهد الرسول ﷺ و کیفیة انفاقها*. بی‌جا: دارالسلام.
- الدجیلی، خوله شاکر (۱۳۷۹). *بيت المال: بیدایش و تحولات آن*. ترجمه محمدصادق عارف، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ذاکری، علی اکبر (۱۳۹۸). *سیره نظامی معصومان: در کتاب‌های چهارگانه شیعه*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. تحقیق صفوان عدنان داودی. بیروت: دارالقلم.
- رضایی، صادق و دیگران (۱۳۹۵). *سیره مدیریتی پیامبر اکرم ﷺ در حوزه انتظام اجتماعی/انتظام اجتماعی*، ۸ (۲)، ۱-۱۶.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۷۸). *تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)*. تهران: سمت.
- صدر، سیدکاظم (۱۳۸۷). *اقتصاد صدر اسلام*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۳). *من لا یحضره الفقیه*. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین (بی‌تا). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: اسماعیلیان.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۴۱۵ق). *المعجم الكبير*. قاهره: دارالنشر.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۵ق). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- _____ (۱۴۱۷ق). *اعلام الوری بأعلام الهدی*. قم: مؤسسه آل البيت.
- طبری، محمد بن جریر (بی‌تا). *تاریخ الطبری (تاریخ الأمم و الملوک)*. بی‌جا: دارالتراث.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). *تهذیب الأحکام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- عاملی، سیدجعفر مرتضی (۱۴۲۶ق). *الصحيح من سيرة النبي الأعظم*، قم: دارالحدیث.
- قائدان، اصغر (۱۳۸۵). مدیریت و رهبری پیامبر اکرم علیه السلام در عرصه‌های نظامی. *مطالعات بسیج*، ۹ (۳۱)، ۶-۴۱.
- کرجی، علی (۱۳۸۰). سیره پیامبر اکرم علیه السلام در بیت‌المال. فرهنگ کوثر، ۴۹، ۱۱۱-۱۲۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۸). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مرسل‌پور، محسن (۱۳۹۷). بررسی تحلیلی سیاست اقتصادی پیامبر علیه السلام در تخصیص منابع. *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، ۲۱ (۲۴)، ۷-۲۴.
- مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی (۱۴۲۰ق). *إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحفدة والمتاع*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- منتظری مقدم، حامد (۱۳۸۹). شیوه‌های تقسیم بیت‌المال در صدر اسلام. *معرفت اقتصادی*، ۱ (۲)، ۱۶۹-۱۳۷.
- منتظری، حسینعلی (۱۴۱۵ق). دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیه. قم: تفکر.
- موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۹۲). *تحریر الوسیله*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- نجفی، محمدحسن (۱۳۶۲). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. بی‌جا: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- واقفی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). *المغازی*. تحقیق: مارسدن جونس. بیروت: دارالاعلمی.
- هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۵). *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت* علیهم السلام. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی‌تا). *تاریخ الیعقوبی*. بیروت: دار صادر.
- Bullock, Charles T (1917). Financing the War, Oxford University Press. *The Quarterly Journal of Economics*, 31 (3), 357-379.
- Daunton, Martin (2002). *Just Taxes. The Politics of Taxation in Britain, 1914-1979*. Cambridge University Press.
- Hagen, John (1968). Program Budgeting, Center for the Study of Evaluation UCLA Graduate School of Education Los Angeles, California.
- IMF (2014), *GFS (Government finance statistics manual)*, International Monetary Fund, Publication Services, Washington, D.C.
- Javorcik, Beata (2022). *Business Unusual, Transition Report 2022-2023*. European Bank for Reconstruction and Development.
- Pidgeon, Colin (2010). *Methods of Budgeting, Research Officer, Research and Library Service*. Northern Ireland Assembly.
- Robinson, Marc & Duncan Last (2009). *A Basic Model of Performance-Based Budgeting*, International Monetary Fund (IMF). Fiscal Affairs Department.
- Strachan, Hew (2004). *Financing the First World War*. Oxford University Press.
- Szkutnik, Włodzimir & Wyluda, Tomasz (2022). Effectiveness of investing in war bonds. *Scientific Journal of the Military University of Land Forces*, 54 (2), 214-221.
- The Commission on Organization of the Executive Branch of the Government (COG) (1949). *Budgeting and Accounting Report to Congress*, United States: Washington Printing Office.
- U.S.General Accounting Office (GAO) (1991). *Allied Contributions in Support of Operations Desert Shield and Desert Storm*, United States: Office of Public Affairs
- World Bank (2007). *Budgeting and Budgetary Institutions*, edited by Anwar Shah, Washington, D.C.
- Zielinski, Rosella Cappella (2018). *How Do War Financing Strategies Lead to Inequality?*
- _____ (2016). *How States Pay for Wars*. Ithaca and London: Cornell University Press.